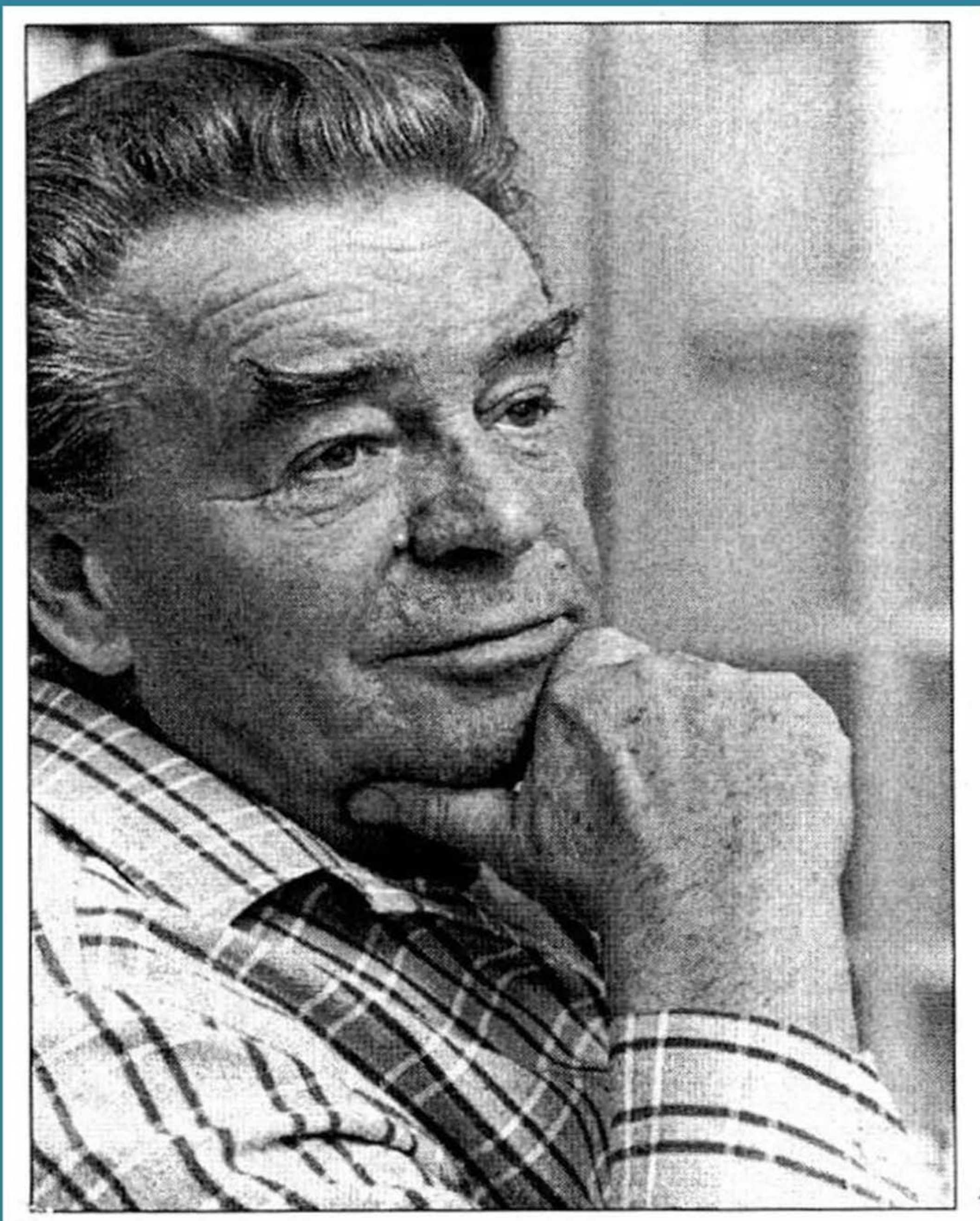

Milan Kangrga

FILOZOFSKI RAZOVOR S KANGRGOM

Intervju vodio Hrvoje Jurić 13. i 23. 01.2006. za H-ALTER

FILOZOFSKI RAZOVOR S KANGRGOM

Intervju vodio Hrvoje Jurić 13. i 23. 01.2006. za H-ALTER

Nazivaju ga »najvećim živućim hrvatskim filozofom« i »jednim od najvećih hrvatskih filozofa«. Nazivaju ga i »posljednjim Mohikancem praxis-filozofije«, te općenito lijeve, marksističke misli na ovim prostorima, kao i »angažiranim intelektualcem u pravom smislu riječi«.

Milan Kangrga, rođen 1923. u Zagrebu, više od četrdeset godina predavao je etiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je prije toga diplomirao i doktorirao filozofiju. Predavao je i znanstveno se usavršavao i na nekolicini drugih sveučilišta u bivšoj Jugoslaviji i inozemstvu, prvenstveno u Njemačkoj. Jedan je od osnivača časopisa *Praxis i Korčulanske ljetne škole. Objavio je četrnaest knjiga i mnoštvo članaka. Njegova Odabrana djela u četiri sveska objavljena su u zagrebačkom Naprijedu, 1989. godine. Godine 2004. u Njemačkoj je, kod izdavača Königshausen & Neumann, objavljen prijevod njegova djela Praksa – vrijeme – svijet, a krajem iste godine, kod izdavača Golden marketing – Tehnička knjiga, izašla je Kangrgina knjiga Etika – Osnovni problem i pravci.*

Nakon okrugloga stola *Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge, organiziranog 2003. godine, u povodu Kangrgina osamdesetog rođendana, časopis Filozofska istraživanja (br. 94-95/2004) objavio je istoimeni tematski broj s prilozima dvadesetak domaćih i stranih filozofa. Ovaj je broj Filozofskih istraživanja bio predmetom organizirane medijske hajke koju je započeo* **Goran Milić** *u svom popularnom nedjeljnom TV-dnevniku, prepustivši potom štafetnu palicu drugim »državotvornim« i »domoljubnim« novinarima u istim takvim medijima. No, kada je Kangrga u pitanju, takvi napadi nisu novost. Naime, zbog svojih je stavova, kao i zbog njihova beskompromisnog zastupanja, te neuvijenoga izražavanja, Kangrga nerijetko bio izložen kritikama i »kritikama«, a jedna takva »kritika« nedavno je imala čak i sudski epilog.*

Pošto se o tome već očitovao u nekolicini medija, kojima su takvi »slučajevi« često jedina zanimljiva stvar vezana uz Kangrgu, ovu smo priliku iskoristili da s Milanom Kangrgom razgovaramo o drugim temama.

• ***Vaša knjiga Etika – što se kod nas ne događa često – izazvala je veliko zanimanje i prije objavljivanja. Kakve su bile prve reakcije na knjigu i očekujete li daljnje reakcije, produbljena i kritička čitanja, polemike? Kakvu sudbinu, općenito, proričete svojoj Etici?***

• Moja je knjiga *Etika* već dosad izazvala veliko zanimanje, čak i šire publike; dobivam telefonske pozive i pismena odobravanja, tako da me s te strane ovako velik odjek i raduje i ohrabruje. Na dosadašnjim promocijama (Novi Sad, Subotica, Beograd, Maribor, Zagreb, Dugo Selo) knjiga je dobila veliko priznanje, tako da sam s te strane vrlo zadovoljan. Mislim da će tako biti i ubuduće.

S druge strane, *Etika* je – što se i moglo očekivati – naišla na vrlo oštre kritike, koje se, međutim, uglavnom svode na ideološku ravan. Manje je bilo riječi o samim problemima i kvaliteti knjige. Ta je ideološka dimenzija kritikâ došla do izražaja naročito

u vezi sa spomenicom objavljenom u *Filozofskim istraživanjima*, odnosno skupom koji je meni u čast, uz 80. godišnjicu života, priredila Katedra za etiku pri Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U nizu članaka objavljenih u domaćim novinama, kao i u samom TV-dnevniku urednika ***Gorana Milića*** (20. veljače 2005.), koji je pokrenuo ove napade, oštro se (a može se reći i: neprofesionalno) napada prije svega kolegu ***dr. Božidara Jakšića***, sociologa iz Beograda, koji je u svom prilogu za spomenicu samo ponovio neke moje stavove o pljačkama i ubojstvima što su se događali u Hrvatskoj devedesetih godina. Međutim, smatram da smo kolega Jakšić i ja u ovom trenutku Hrvatske bili samo jedan od instrumenata napada desničarskih snaga u zemlji, koji smjeraju na kritiku ***Sanaderove*** vlade zbog njegove politike oko ulaska Hrvatske u Europsku uniju.

Inače, uvjeren sam da će moja *Etika* naići na dobar prijem, prije svega zbog njezine kvalitete, kao i zbog toga što je to prva sistematska etika u Hrvata do danas, pa će se to morati honorirati i općenito, a posebno zato što može poslužiti kao udžbenik u studiju filozofije i etike, a ujedno i u srednjim školama. Stoga smatram da će moja *Etika* zadržati trajnu vrijednost i za buduće generacije.

• ***U knjizi se ne suzdržavate od ekskursa u kojima etičko-moralna pitanja oprimjerujete, s jedne strane, anegdotama iz vlastitoga života, a s druge strane, društveno-političkim aktualijama. Tako se u kazalu imena na kraju knjige, uz Aristotela, Kanta, Hegela, Marxa i mnoge druge filozofe, nalaze također imena Franje Tuđmana, Slobodana Miloševića, Ivice Račana, don Živka Kustića... Mislite li da će to naškoditi eventualnom korištenju vaše knjige kao udžbenika etike i što općenito možete reći o ovakvom svom pristupu koji je neuobičajen u našoj filozofijskoj literaturi?***

• U vezi s tim pitanjima – samo, dakako, sa suprotnim »usmjerenjem« i u drugom smislu – upućene su knjizi neke kritičke primjedbe i zamjerke, s obzirom na to da su ti, kako kažete, *ekskursi* išli malo dalje od uobičajenog pisanja o etičko-moralnoj problematici, ali i o filozofiji samoj. Zato ovdje prije svega želim naglasiti nešto što je bitno ne samo za mene, nego i u mnogo širem smislu: pored toga što sam filozof (naglašavam: ne filozof »po struci«; filozofija nije struka, jer se *ne ustručava* govoriti o

svim bitnim problemima svijeta i čovjeka), ja sam i intelektualac, pa sam – na čuđenje nekih – naglasio i »vrhunski intelektualac«, i to kako u ovoj zemlji, tako i u europskim razmjerima. Intelektualac je, pak, *par excellence* kritičko biće koje nužno reflektira o svim bitnim općim interesima života oko sebe i u svijetu. Zato često naglašavam da je za mene paradigma intelektualca bio i ostao francuski književnik i intelektualac ***Émile Zola***, sa svojim čuvenim *J'accuse!* (Optužujem!), u javnoj borbi za istinu i pravdu. Samo oni filozofi koji još nikada nisu čuli za ***Kantov*** pojam »primata praktičkog uma«, te su ostali, ili zastali, isključivo u horizontu spoznajne teorije – a danas je pomodno govoriti o »epistemologiji« (od grčke riječi *episteme*, znanje) – odnosno metafizike ili najnovije mudrosti »analitičke filozofije«, te ne znaju abecedu samog početka filozofije kao filozofije, nikada neće dospjeti ni do pojma intelektualca, jer to nisu i nikada neće biti. Za takve je posve primjerena **Krležina** ironična uzrečica: »Tak čkomi, kak da v gupcu deci svete vode ima!«, a u Hrvatskoj se to ljepše kaže – »hrvatska šutnja«. ***Intelektualac koji šuti nije intelektualac, nego u najboljem slučaju – inteligent.***

Zato sam – u vezi s vašim pitanjem – pored svojih filozofskih napora u knjizi *Etika*, posve primjereno samoj etičko-moralnoj problematici, »povezao« to s nekim aktualnim pitanjima koja su upravo moralnoga karaktera, jer ta pitanja u nas »lebde u zraku« kao krucijalni problem našeg svakidašnjeg života. Tako su ti »nefilozofski pasaži« itekako duboko povezani s onime što nas svakodnevno »tišti«, i to toliko da tzv. »prosječan čovjek« smatra da će svoje bitne životne probleme riješiti svakidašnjom uzrečicom »Fali nam više morala u društvu«, što je dakako točno, samo što se etičko-moralnim instrumentarijem ti problemi ne daju ni razriješiti, ni riješiti, jer problemi zasijecaju mnogo dublje od te »sfere«.

Moj bi odgovor na vaše pitanje mogao, dakle, glasiti: čitavim svojim životom, i kao filozof i kao intelektualac i kao građanin, pa napokon i kao čovjek određene sredine danas i ovdje, borim se za nešto bolje od onoga što nam svakodnevno priređuju ovi politički i kulturni polutani, i to već jako dugo. Svojom kritikom želim pridonijeti tome da se u ovoj zemlji živi i bolje i humanije i dostojnije, a to uvijek iznova smeta onima kojima je svagda najbolje u postojećem *status quo*. Zato i ističem da sam ljevičar i socijalist (ne staljinist!), jer ujedno smatram da je sintagma »desničarski intelektualac« ono što se logički naziva *contradictio in adjecto*, ili po naški – *drveno željezo*!

Zato prepuštam »kritičarima« neka se i dalje »zgražavaju« nad time kad mi kolege kod kuće i u inozemstvu odaju priznanje ne samo kao vrsnom filozofu, nego i kao intelektualcu!

• ***Čini mi se da bi u filozofskim krugovima najviše reakcija moglo izazvati poglavlje koje ste posvetili »Suvremenoj 'renesansi etike'«, a u kojem interpretirate i kritizirate nekolicinu suvremenih filozofa koji su se bavili etičkim problemima (Habermas, Apel, Jonas, Rawls, Krämer, Tugendhat). Zašto je izbor autora koji reprezentiraju »suvremenu 'renesansu etike'« baš ovakav? Premda se doista radi o značajnim imenima suvremene etike, koncentrirali ste se prvenstveno na njemačke filozofe, zaobilazeći angloameričku filozofiju.***

• Suvremenu »renesansu etike« kritički sam apostrofirao samo zato što nakon dubljih i dugogodišnjih studija etičke problematike uopće, a posebno klasične njemačke filozofije (***Kant***, ***Fichte***, ***Schelling***, ***Hegel***), nalazim da je i europska i angloamerička misao uopće, a posebno ona filozofsko-etička, spala na tako nizak nivo da u prvi čas,

čitajući te stvari, gotovo nisam mogao povjerovati da se takvo nešto piše i objavljuje. Meni, koji sam »prošao kupku« klasične njemačke filozofije, kao i njemačke filozofije općenito, bilo je, da tako kažem, nedolično da su upravo njemački filozofi današnjice sve to gotovo dezavuirali. Upravo oni, koji – za razliku npr. od nas na ovim područjima, koji nemamo neke velike filozofske tradicije – imaju iza sebe najviše vrhunce filozofijske misli, a klasična je filozofija, osim toga, pokazala što je to zapravo istinska (spekulativna) misao i filozofija kao takva.

Zato sam se u svojoj *Etici* zadržao samo na glavnim reprezentantima te (etičke) misli u današnjici, a prije svega na njemačkim filozofima. Moram usputno – bez ikakve pretencioznosti – naglasiti da ne držim mnogo do te angloameričke filozofijske (etičke) misli, jer to smatram svojevrsnim »pabirčenjem« po problemima istinske filozofije, a nakon klasične filozofije to je misaoni pad ispod svake ozbiljne misaone razine.

Nitko se ne mora složiti sa mnom u toj prilično oštroj ocjeni i svatko ima pravo na drugačiju ocjenu, ali to ipak mora biti suvislo provedeno i upravo filozofijskim načinom argumentirano. Podsjećam pritom da Hegel naglašava: filozofija je izvođenje, a ne neka proizvoljna puka tvrdnja, teza, bila ona ne znam koliko velika i značajna. Da pritom ostanem na »konkretumu«, upućujem samo na § 33 Hegelove *Filozofije prava*, gdje je izvršena najradikalnija filozofijska kritika samoga pojma moralnosti, kao i prije toga u glavi vic *Fenomenologije duha*. Onaj tko to nije pročitao, a da se i ne kaže produbio, neka o etičko-moralnoj problematici ništa ne govori, a još manje piše! Toliko o tome.

• ***Rawlsovu poziciju eksplicitno određujete kao utilitarističku, što bi se također moglo smatrati spornim, budući da on to niječe već u uvodu svoje Teorije pravednosti, na koju ste se i vi u svojoj oštroj kritici fokusirali.***

• Treba pažljivije pročitati mjesta na kojima se ***Rawls*** eksplicitno najprije poziva na Kanta, pa se čak mjestimice deklarira kao kantovac, a odmah potom – kao da je popio čašu vode – ističe svoje utilitarističko stanovište. Smatram, pored toga, da Rawlsu »više leži« upravo taj američki utilitaristički »duh« kojim je natopljena čitava ta filozofija i ne samo filozofija nego i bitni način i »aroma« tog života. Onaj tko misli da i u najdalju vezu može dovesti Kantovu etiku i utilitarističku »etičku« poziciju, nije dokučio samu srž etičkog fenomena. Osim toga, u svojoj sam *Etici* pokazao i dokazao da je već i sama sintagma »utilitaristička etika« neodrživa, tako da se može govoriti tek o utilitarističkom načinu života, u skladu s prevladavajućim duhom ove naše kapitalističke današnjice. Taj

se način života ni ne može, ni ne treba još podizati na etički nivo onim kantovskim »treba da«. Dosta je već i to što utilitaristički živimo, pa taj stil života ne moramo sebi još i »etički zapovijedati«! Zato i stavljam sintagmu »utilitaristička etika« u navodnike, kao i tzv. »kršćansku etiku«, zbog čega me ovi naši polupismeni svećenici katoličke provenijencije sada napadaju, a ja sam samo tvrdio da ono »kršćanski« anulira svaku mogućnost da se ta etika smatra i naziva – univerzalnom (usprkos onome *katholiks*).

• ***Vaša je ocjena bioetike također vrlo oštra. Nažalost je i vrlo kratka, pa bi bilo korisno da ovom prilikom obrazložite svoj stav prema tom, ne tako davno otvorenom području etičke rasprave.***

• Bitni je problem u vezi s »bioetikom« prije svega u tome što se ni sa samom biti etičko-moralnoga još nije »izišlo na kraj«! O čemu je tu riječ?

Moja je osnovna teza, koju produbljujem i slijedim iz same srži spekulativno-povijesne misli klasične njemačke filozofije, da se etičko-moralnim instrumentarijem, čak i u njegovim najboljim ili najdublje promišljenim oblicima, ne zadire u najdublje slojeve (ne samo današnjeg) načina života čovjeka, jer je taj instrumentarij svojom apstraktnošću »preuzak« i »prekratak« da bi dohvatio i razriješio samu osnovu onoga što – da tako kažem – živimo u svim oblicima života. Doista ne mogu shvatiti kako se ne može dospjeti bar do toga da pored moralnoga oblika odnošenja postoje i religijski, socijalni, politički, ekonomski, kulturni i općeduhovni oblici života, čemu bih dodao i ono što se nikakvim, doslovno nikakvim instrumentarijem ne da dokučiti i razriješiti, kao što je ljubav.

Što želim reći? Jednostavno: ekološki problem kao krucijalni problem – doslovno, problem održavanja života čovjeka na Zemlji – ne može se riješiti nekim moralnim apelom na bilo koga, a najmanje na vlastodršce velikih ekonomskih i političkih sila svijeta, jer je to danas zapravo »bacanje prašine u oči« svim ljudima svijeta. Ekološki je problem prije svega – ekonomsko-politički, pa ga neće svojim bioetičkim apelima riješiti nikakvi, čak ni najveći mislioci sadašnjice. Apel ostaje, doduše, apel i nitko ga ne treba omalovažavati, ali bioetika neće riješiti ekološki problem. U temelju leži i mora da leži borba protiv kapitalističko-imperijalističkog globalizacijskog sistema u kojemu je ekološko zagađivanje sama srž sistema, jer on odbacuje svaku pomisao o naknadnim i »suvišnim« sredstvima za postizanje profita po svaku cijenu, pa i po cijenu tzv. »globalnog zatopljenja« ili čak doslovnog rasprsnuća zemljine kugle, budući da je profit vrhovni princip tog »proizvođenja« života na rubu očite katastrofe!

Ako, pak, dodamo još i problem pobačaja, umjetne oplodnje, eutanazije (i čega sve još?), onda smo opet na istom problemu i u istom horizontu postavljanja pitanja, i to bitnog životnog pitanja! Pobačaj je ne samo usko etičko (moralno) pitanje, nego i radikalno socijalno-ekonomsko pitanje, plus: zadiranje u intimu žene i njezinu odluku o smislu i mogućnosti vlastita života, i to u konkretnoj (kod nas u Hrvatskoj k tome još i do srži neljudskoj) situaciji, kad žena jednostavno nema osnovnih uvjeta za život dostojan čovjeka. I sad, po nekima, ona mora roditi bez obzira na to hoće li moći svoje dijete, ako ga rodi, dovesti ne samo na život, nego i na ljudski dostojan život, a to nikoga nije briga. I što će tu etika ili taj njezin lijepo nazvani oblik – bioetika? »Pa, znate, mi ćemo apelirati na...« Na koga? I na što? I u kojem smislu? Recimo konačno ono bitno, ono što nije etičko i moralno: ukinimo takvu vlast koja svima nama, uključujući i žene, ne omogućuje da živimo kao ljudi! To bi bio »apel« koji nadmašuje moralnu dimenziju, jer pledira za

temeljito novo ustrojstvo života po svim linijama, u kojem bi onda i moralni impuls mogao doći do svojeg prava i punog smisla.

Zato smatram da su i etika i bioetika upravo »prekratke« za rješenje tih problema koji su mnogo dublji, a pred kojima neprekidno stojimo s pukim apelima. Apelima na koga?! Dokle ta nedopustiva naivnost, čak i kod ljudi koji misle ili bi barem trebali da misle svojom glavom?!

• ***U ovom svom odgovoru potvrđujete dakle svoj stav, eksplicitno i jednoznačno iznesen u Etici, da »ekološki problem nije etički, nego prije svega i jedino – gospodarsko-politički«. Znači li to i da smatrate kako – usprkos višedecenijskim intenzivnim filozofijskim i etičkim raspravama o ekološkim problemima – filozofija i etika doista nemaju što reći o ekološkim pitanjima, koja zasigurno spadaju među najvažnija pitanja s kojima se suočava današnji svijet?***

• Na to sam pitanje prethodno uglavnom odgovorio. No, ne bih želio da se moji stavovi pogrešno shvate. Nipošto ne smatram da je etički apel u borbi za rješenje ekološkog problema današnjice suvišan, nepotreban ili čak nepoželjan. Dapače, treba i s te strane dizati glas, ali to više nije i ne smije biti »glas vapijućeg u pustinji«, nego zahtijeva široku i sveobuhvatnu akciju svih progresivnih ljudi svijeta, jer je riječ o »biti ili ne biti« Zemlje i čovjeka kao čovjeka.

Bioetika mora biti sastavni i bitni dio akcije koja je usmjerena protiv samog sistema života (produkcije i reprodukcije života), koji u bitnome funkcionira na principu onoga što uništava, u ovom slučaju, atmosferu koja život znači, ali uništava i čovjeka kao čovjeka! Zato ne negiram potrebu bioetike kao takve, nego samo plediram na samorefleksiju, samoosvještavanje dosega te bioetičke akcije! Inače se vrlo lako može dospjeti do velike i nedopustive – samoobmane, a time i do posvemašnje obmane svjetske i vlastite javnosti.

• ***Pođemo li od konstatacije da je novovjekovni pobjedonosni hod prirodne znanosti i tehnike glavni uzročnik današnje ekološke krize, moramo se osvrnuti i na ulogu i odgovornost filozofije u oblikovanju novovjekovne znanstveno-tehničke paradigme. Pritom je nezaobilazan i Marx kao »mislilac tehnike« (kako glasi naslov poznate Axelosove knjige), a onda i Marxom inspirirana filozofija, te marksizam općenito, sa svojom bezgraničnom vjerom u tehniku, odnosno u emancipatorski potencijal tehnike. Smatrate li da bi danas trebalo kritički preispitati Marxovo promišljanje tehnike i da li je, u tom smislu, moguće revidirati marksistički odnos prema znanstveno-tehničkom kompleksu u skladu sa zahtjevima koji se postavljaju u doba ekološke krize?***

• ***Axelosov Marx*** *kao mislilac tehnike* ne samo da je promašena sintagma i nedopustivo pojednostavljivanje Marxove misli, nego ni ne dopire do osnovnih zasada Marxove filozofije. Zato ću odmah protiv te teze istaknuti tezu na kojoj ću u dogledno vrijeme (ako Bog da!) eksplicirati samu srž Marxove misli, filozofije i nauke uopće. Ta teza glasi: srž Marxove filozofije i nauke utemeljena je na najdubljoj misli spekulacije klasične njemačke filozofije. A kao takva je ona daleko od bilo kakve »misli tehnike« u bilo kojem smislu. Zato se dovođenje u vezu Marxa i najnovijeg razdoblja novovjekovne znanosti i iz nje proizišle epohe tehnike pokazuje, blago rečeno, kao puki falsifikat onoga

do čega je Marxu u bitnome bilo stalo. Poput Hegela, i Marx je bio povijesni mislilac *par excellence*, a pojam povijesnoga nema u tom kontekstu nikakve veze s tehnikom, a najmanje s pojmom prakse kao tehničkog produciranja svijeta i njemu primjerene tehnike. Upravo suprotno: ta je misao radikalno usmjerena protiv pojma rada u tehničkom ovladavanju svojim životom i svijetom u cjelini. Ona je, jednostavno rečeno, usmjerena i utemeljena, do posljednjih konsekvencija, kao humanistička misao.

U svojoj knjizi *Praksa – vrijeme – svijet* pokušao sam pokazati ono bitno: razliku između starog (i novovjekovnog) pojma prakse i modernog, u ovom slučaju upravo Hegelova i Marxova pojma prakse, čiji su »konstitutivni momenti« starogrčki *praxis – poiesis – tehne – theoria*, a ono što je tu »moderno« upravo je pojam vremena kao produktivno-stvaralačkog prisvajanja svijeta i vlastita života u njemu kao svojemu, tj. kao otvorena horizonta mogućnosti, slobode i duha. Ta dimenzija nema nikakve veze s tehničkim prisvajanjem svoga života i njemu primjerenim produciranjem i reproduciranjem. Ono »tehničko« u njemu samo je specifikum najnovije epohe čovječanstva, koja je najdublje usidrena u kapitalističkom (i u tom smislu »tehničkom«) karakteru proizvodnje i reprodukcije same srži tog i takvog oblika života i duha samoga.

Marx (i ne samo Marx, nego već i Hegel, a zapravo i čitava klasična filozofija) iz temelja ide na destrukciju tog novonastalog oblika života, koji se najdublje doživljava i misli kao bitno izvrnut i otuđen (upravo primjereno iskazano: kao postvaren). Pripisivati to ovoj misli i ovom htijenju znači samo potvrđivati tu bitnu i najdublju izvrnutost života u njegovoj biti.

Samo ako se pod »tehničkim« ima razumijevati ono najbanalnije – što je Hegel nazvao »lukavstvom uma« – to jest, čovjekova umna moć da pomoću sve produktivnijih sredstava, tzv. »tehničkih pomagala« i njihovim usavršavanjem olakša sebi život, onda se može govoriti i danas (kao i u slučaju najranijih i najprimitivnijih sredstava za ovladavanje prirodom) o »vijeku tehnike«, koji se čovjeku »popeo na glavu« zato što se tehnika od sredstva pretvorila u svrhu, cilj i bitni smisao života. Potvrđivati to djelatno i misaono znači pretvoriti samu srž ili bit čovjeka, kao *utopičnog* bića koje nužno živi u i po budućnosti, u njezinu suprotnost, kao što je slučaj kod čuvenog i već posve verbaliziranog i obesmišljenog »kraja utopije«.

Marx, dakle, nije bio »filozof tehnike«, nego filozof budućnosti kao ljudske bitne mogućnosti, i to radikalnom negacijom tog kapitalističkog »svijeta tehnike«.

• ***O Marxovu mjestu u povijesti filozofije, te o dosezima i potencijalima Marxove misli mnogo ste pisali. No kako s Marxom stvar stoji danas? I u kakvom je danas stanju marksistička »teorija i praksa«? Pritom imam u vidu ne samo »marksiste staroga kova«, nego i neo-marksiste, post-marksiste i druge današnje teoretičare koji se, na ovaj ili onaj način, oslanjaju na Marxa.***

• Mene Marx primarno zanima kao filozof, tako da sada pišem knjigu o njegovoj filozofiji, jer smatram da je srž cjelokupne njegove misli upravo u filozofiji. U vezi s time, moje je mišljenje da Marxa nisu do kraja shvatili čak ni najbolji interpretatori njegove misli. Zašto? Zato što se, kao prvo, nije uvidjelo da Marxa, da se tako kaže, nema bez klasične njemačke filozofije; zatim da je njegovo glavno i epohalno djelo *Kapital* po svojoj biti spekulativno filozofsko djelo; i kao treće, zato što je malo interpretatora dospjelo do tog nivoa spekulativne misli, jer ne znaju čak ni što bi to zapravo trebalo da bude. Ja ću upravo to pokazati u svojoj knjizi o Marxu. Ovdje mogu samo naglasiti kako spekulacija počinje s ***Fichteom***, tj. s njegovim pojmom *Tathandlung*, a dvostruki karakter Marxova robnog oblika temelji se upravo na tome, pa Marx već na prvim stranicama *Kapitala I* gotovo »prepisuje« kao ono bitno upravo to fichteovsko određenje.

Odatle slijedi odgovor i na sljedeće vaše pitanje: sve ono poslije Marxa ide najčešće mimo njega, pa se te kritike i »kritike« često svode na puke brbljarije, a najčešće se radi o kapitalističko-ideološkoim propagandističkim floskulama koje se ne da čitati! vi ističete »marksiste staroga kova«, a ja smatram da je to bilo ipak ono najbolje u dosadašnjem marksizmu. Na primjer: ***Lukács***, ***Bloch***, ***Korsch***, ***Adorno***, ***Horkheimer***, ***Marcuse***, pa i ***Fromm***, da se i ne spominje ono najbolje od nekih tzv. »praksisovaca«, među kojima je ipak dobar dio išao mimo same biti Marxove misli.

Na Trećem programu Hrvatskog radija 2004. godine sam slušao jednu dobru interpretaciju I. glave Marxova *Kapitala*, koju su napisala dvojica mlađih francuskih teoretičara (filozofa?), što me je obradovalo, jer sam konačno čuo nešto dobro i znalačko u odnosu na Marxa. To u ovoj propagandističkoj poplavi bezvezarija svakako ohrabruje!

A što se samoga Marxa tiče, njegovo vrijeme tek dolazi, čemu će pripomoći današnja bushovska »globalizacija« s aromom terorizma!

• ***Smatrate li opravdanim kritike po kojima je marksistički ili Marxom inspirirani humanizam u konačnici ipak bio – apstraktni humanizam? Naime, pod krinkom deklarativnog humanizma i egalitarizma često su preživljavale stare i***

rađale se nove diskriminacije, na što je nastojala ukazati posebno feministička kritika.

• Što bi se, prije svega, imalo shvatiti pod pojmom »apstraktnog humanizma« kojim su nama *praksisovcima* punili uši nekadašnji staljinistički vlastodršci i njihovi plaćeni ideolozi? Ako se pod tim pojmom »apstraktnoga« ima shvatiti samo to da Marxova bitna misao još nikada nije zaživjela u realitetu (u čitavu svijetu sve do danas), onda je prvi i najveći »apstraktni humanist« bio – Karl Marx! Međutim, ljudi, pa ni sami filozofi, ne znaju što je to »apstrakcija«! Hegel je to lapidarno odredio jednom rečenicom: *Apstraktno je bespredmetno*. To znači: priča se o svemu, samo ne o onome o čemu treba govoriti. Tu je na djelu ona piljarica koja na pitanje o svježini prodavanih jaja odgovara o svemu, samo ne o – jajima. Ona jest i ostaje – apstraktna!

U tom, pak, smislu ne može biti riječi o nekakvom Marxovom apstraktnom humanizmu, jer je on humanizam – u tragu klasične filozofije – vrlo konkretno mislio i odredio. Za to je dovoljan samo jedan »dokaz«: ako je kapitalistički sistem po svojoj biti *ne-humani* i *anti-humani* »stil« i način života današnjice, a on to jest, onda je već sam Marxov zahtjev za iskorakom i prevladavanjem te bitne perverzije života na osnovama kapitalizma jedan *humanistički* apel; u najmanju ruku, apel za nešto drugo i bolje. A Marx nije ostao ili zastao na nivou pukog apela (u moralno-moralističkom smislu), nego je svojom analizom u *Kapitalu*, i ne samo tamo, razotkrio samu srž onoga što još i danas živimo i jesmo, i to sve strašnije. Prema tome, svaka borba za ukidanje današnjeg imperijalističkog globalizma put je u nešto bolje, s jednom humanističkom perspektivom. Zato smatram da je socijalizam (ali ne staljinizam!) – ako ne dođe do kataklizme atomskoga rata ili ekološke katastrofe – jedina solucija suvremene povijesti.

A kad spominjete feminizam i »feminističku kritiku«, ne znam kako bi se to moglo povezati s marksizmom kao nekakvim »protivnikom feminizma«. Istinski marksizam implicira borbu za ravnopravnost spolova i prava žena. Onim općim pojmom čovjeka ne pravi razliku između muškarca i žene, kao što to često ističu neke feministice, ne razumijevajući čitavu modernu filozofijsku i ne samo filozofijsku terminologiju. Gotovo je banalno pitati »Jesu li i žene ljudi?«. Dokle smo to došli s ovakvim besmislicama?!

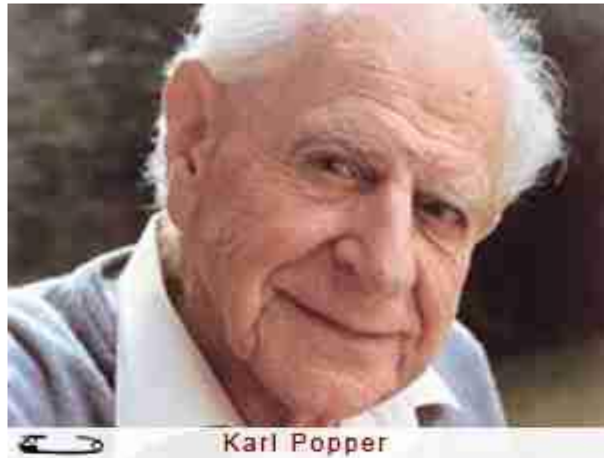
• ***Vratimo se tezi o »kraju utopije«, o kojoj ste se već kritički izjasnili. Mnogi teoretičari, naime, konstatiraju kako danas živimo u »post-utopijskom dobu«. Ukoliko je doista tako, onda bismo diskreditiranje utopijskoga mišljenja i proglašavanje »kraja utopije« mogli smatrati jednim od konstitutivnih elemenata današnje situacije koja je obilježena, s jedne strane, globalnom pobjedom jednog ekonomsko-političkog sistema koji permanentno produbljuje postojeće i stvara nove probleme, a s druge strane, apatijom i beznađem »širokih masa«. Utopiju i utopijsko mišljenje intenzivno ste promišljali. Kako danas, u vremenu nesklonom svemu utopijskom, gledate na to?***

• S obzirom na »budućnost utopije i utopijskoga mišljenja«, vi ste već dali primjeren odgovor. No, nije sve u tome. Naime, usprkos tome što je ***Ernst Bloch*** magistralno i do posljednjih konsekvencija temeljito filozofijski produbio utopijsku problematiku, do danas je ostao neshvaćen i tretiran »paušalno«. Ali nije samo Bloch produbljeno tematizirao pojam utopijskoga. Postoji jedan prvoklasan tekst ***Ortega y Gasseta*** pod naslovom *O čovjeku kao utopičnom biću* i vrijedno ga je konzultirati već zbog samoga naslova. »Čovjek kao utopično biće« smjera na to da se uvidi kako je sama čovjekova bit utopična, a najdublju razradbu cjelokupnog tog fenomena možemo pronaći već u klasičnoj njemačkoj filozofiji. Naime, već je Kantova bitna distinkcija bitka (*Sein*) i trebanja (*Sollen*) nagovještaj određenja čovjeka kao utopičnoga bića, i to time što mu je »upućenost u ono buduće« jedina dimenzija same njegove mogućnosti da bude ili, bolje rečeno, da se potvrđuje i odjelovljuje jedino u dimenziji onoga što tek treba da bude, tj. da sâm to odjelovi i proizvede svojim djelovanjem. Da se i ne govori o njegovim »nastavljačima«, Fichteu, Schellingu i Hegelu, a onda i o samome Marxu koji čitavu ovu bitnu problematiku produbljuje do posljednjih konsekvencija...

Ako se, pak, pojam utopijskoga shvaća i tumači kao banalno »sutra«, pa se još i to »sutra« misli u horizontu puke sukcesije ili čak »kalendarski« (a onda i »meteorološki«: kakvo će sutra biti »vrijeme«; pri čemu o vremenu još ni ne govorimo jer o tome ništa ne znamo), onda je na djelu puka brbljarija, a ne problem i pojam utopije. Stoga fraza i brbljarija o »kraju utopije« može postati smislena i aktualna samo uz pretpostavku bilo atomske ili ekološke katastrofe naše Zemlje, pri čemu ne treba čak ni govoriti o – svijetu. Jer čovjeka u tom slučaju više neće biti. Ali tako dugo dok čovjek kao čovjek – dakle, ako čovjek ne bude pretvoren u robota ili kloniranog zombija druge vrste nego što je to još danas – i svijet kao njegovo djelo opstane, bit će i utopije i utopijskoga, i to ne samo utopijskoga mišljenja, nego i nade u nešto bolje, što i jest sama srž utopijske težnje i čežnje čovjekove otkad se on pojavio na historijsko-povijesnoj sceni. Zato i brbljanje o »kraju povijesti« spada ovamo, jer čovjek je kao povijesno biće ujedno i utopično biće, i obrnuto. Dakle, ako nastupi rečena katastrofa, neka onda ti »propovjednici« kraja svijeta i povijesti »na nebu i dalje filozofiraju« o svom vlastitom kraju. A onima koji, tobože u stilu ***Nietzschea***, pričaju svoju priču o »smrti čovjeka« poručujem neka se okane svojih dobrih, univerzitetskih i svih drugih akademskih sinekura i neka odmah počine samoubojstvo, jer će time njihova tvrdnja »Čovjek je mrtav« biti »uvjerljivija«. Pritom, pak, još uvijek ne bismo bili načistu da je to samoubojstvo učinio baš – čovjek!

Utoliko i to »postutopijsko doba« postaje i ostaje puka besmislica na kojoj možda insistiraju oni koji su plaćeni od strane postojećih sila u smislu zatiranja i same pomisli na akciju za promjenu postojećeg »najboljeg svijeta«, tj. imperijalističko-kapitalističko-

globalističkog »stila života« na svim stranama svijeta. Mogao bih ovdje dodati: u stilu onog propagandističkog brbljavca Karla Poppera koji je na tim »filozofsko-sociološkim« brbljarijama zaslužio preko stotinu milijuna dolara!

Karl Popper

• ***Neki su vas optuživali da kao profesor etike radite na ukidanju etike. Radi se o pojednostavljivanju vaše teze iz knjige Etika ili revolucija: »Što je manje revolucije, to je više etike«. Pojasnite nam ukratko tu svoju tezu, a posebno kakve konzekvence taj stav ima za etiku kao filozofijsku disciplinu.***

• Treba, prije svega, objasniti sam pojam *revolucije*, koji fungira u naslovu moje knjige *Etika ili revolucija*. Bez ikakve pretencioznosti, želim ovdje ukazati na to da sam ja ne samo prvi, nego i jedini koji je dosad dokraja tematizirao i problematizirao pojam *revolucije* kao *re-evolucije*. U tom smislu i upotrebljavam taj pojam u naslovu navedene knjige, ali ne samo tu. Riječ je – gotovo banalno na prvi pogled – o tome da pojam evolucije kod ***Darwina*** (ali ne samo kod njega, jer je već i Hegel pod time mislio na puku sukcesivnost bez ikakva »prekida« ili »dijalektičkog skoka«, u odnosu kontinuiteta i diskontinuiteta) pogađa samo razvoj/evoluciju živih bića kao takvih, a prije svega životinjâ. Zato njegovo djelo *Podrijetlo vrsta* važi i ima veliku vrijednost za taj razvoj – sve do čovjeka. Za čovjeka to više ne važi, odnosno nije mu bitno primjereno, i to zato što čovjek svoju »evoluciju« mora doslovno proizvoditi, a to znači kako proizvodnju uvjeta svoga (ne više životinjskoga!) života, tako i samoga sebe u njima. To je historija i sada već uspostavljeni svijet kao čovjekovo vlastito djelo. Čovjek time postaje jedino *svjetovno biće* (a po njemu i sve ostalo), pa je sve ono što se otada događa »u njegovim rukama«, a to znači ujedno i »u njegovoj glavi« bez koje ničega za njega nema. Otada se za njega sve događa kao *re-evolucija*. Marx je, u tragu klasične filozofije, izrekao stav: »Čovjek ima historiju (povijest), jer mora proizvoditi uvjete svoga života i sebe u njima«.

Ako se, pak, govori o »etici ili revoluciji«, pri čemu je naglašeno upravo ono »ili«, onda se pojam revolucije ovdje prije svega misli u smislu re-evolucije. Odmah zatim treba reći i da se pod etikom misli samo jedan od mogućih i povijesno bitnih momenata čovjekova samoosvješćivanja na njegovu historijsko-povijesnom putu do samoga sebe, ali *samo jedan* od tih momenata, na što se ovdje također stavlja naglasak. Kao što sam u jednom prethodnom odgovoru već rekao, čudno je kako se ne vidi bar to da pored

moralnosti postoje i drugi oblici čovjekova samopotvrđivanja i samoosvješćivanja, kao što su religija, politika, društvenost uopće, država, ekonomija, umjetnost, pa i filozofija uopće, koja se ne iscrpljuje etičkom refleksijom, a ja uvijek dodajem i ljubav, prijateljstvo, drugarstvo itd., koji se ne daju »svesti« ni na koju »disciplinu«.

Dakle, samo je o ovome primarno riječ: re-evolucija je impuls, poriv, motiv, htijenje i mišljenje nečega što prekoračuje i prevladava puko postojeće, koliko god ono bilo »dobro« u danome momentu historijskoga kretanja i u bilo kojim već postojećim oblicima života. A to proizlazi upravo iz rečene utopične čovjekove biti koja je svagda »okrenuta u buduće kao moguće i smislenije«.

Zato je ovdje etici i suprotstavljena revolucija kao re-evolucija. Time se želi naglasiti totalitet čovjekova ovladavanja svijetom i vlastitim životom, pri čemu mu ono etičko-moralno čini samo jedan od oblika njegova samoosvješćivanja i ljudskog samopotrđivanja. I ništa više, ali i ništa manje od toga!

Konsekvencije iz toga i takvoga stava za samu etiku sežu dotle da se (ističem: tek i samo s Hegelom!) mora naglasiti kako se to moralno »treba da« mora i *ozbiljiti*, tj. realizirati i biti na djelu u društvu i životu. To se mora ne samo naglasiti, nego se na tome mora i životno insistirati. U suprotnom, kako bi rekao Hegel, to »treba da«, ako je isključivo moralno, uvenut će u obliku pukog apela, u »svojoj sušičavosti«. Hegel to naziva »lijepom dušom«, ako ne i svojevrsnim licemjerjem koje samo deklamira o onome što bi tek trebalo da bude, a da se pritom ne učini ni jedno (moralno) djelo. Toga imamo oko sebe svakodnevno, napretek, da čovjeka zaboli glava od tih velikih »dušobrižnika«, naročito nacionalne provenijencije...

• ***Nacionalnom i nacionalizmu posvetit ćemo se malo kasnije. Sada bih se još zadržao na pitanju revolucije. Svima koji su čitali vaša djela jasno je što mislite pod »revolucijom« (kao »re-evolucijom«). Time se protivite onima koji pod revolucijom smatraju samo »klanje, nasilje, krv i ubojstva«. No, što danas, u »post-revolucionarnom dobu«, mislite o onim revolucionarnim težnjama i socijalno-političkim prevratima, koji na to pristaju, barem kao na »nužno zlo«? Da li je radikalna promjena vladajućeg ekonomsko-političkog sistema uopće moguća bez revolucije u uvriježenom smislu riječi?***

• Ako je čak i jedan »vrlo umjereni« Hegel, kojega optužuju za apologiju pruske države (a to čine ili propagandisti ili obični bezveznjaci koji ništa ne čitaju, a kamoli studiraju!), u svojoj *Filozofiji povijesti*, govoreći o Francuskoj revoluciji 1789. godine, naglašavao kako je nužno da se postojećoj nepodnošljivoj nepravdi (feudalizam, plemstvo, država, crkva, užasan ekonomsko-socijalni pritisak svih vrsta, itd.) moralo stati na kraj upravo drastičnim revolucionarnim odgovorom od strane masa, onda bih se i ja

složio s takvom – dakako, nužnom – solucijom. Hoću reći da je u pojmu re-evolucije implicirana – ako je neophodna – i revolucija kao, u tom slučaju, nasilno svrgavanje tlačitelja koji se neće dobrovoljno odreći svog eksploatatorskog i lagodnog života, te ga štiti na najsvirepiji i teroristički način kojim uništava sve pred sobom. Iako se pritom mora naglašavati ***Kristovo*** »Tko tebe kamenom, ti njega hljebom« – kada to ne prelazi sve moguće ljudske granice – valja imati u vidu i druge, upravo suprotne Kristove izreke u kojima se on radikalno buni protiv ugnjetača svih vrsta. Krist, na primjer, kaže: »Nisam došao da vam donesem mir, nego mač«, čime traži pobunu i borbu protiv svega neljudskoga i nedostojnoga što čine vladajući, i židovski i rimski ugnjetači i »licemjeri«. U suprotnom, a to sam već prethodno istaknuo, morat ćemo se u životu zadovoljiti samo tzv. moralnim apelom, pa će onda vladajući teroristi »uživati« u tome i potajice nas s pravom ismijavati! Zato smatram, i to pišem, kako je moralni impuls, kao indignacija nad postojećim, samo uvod i predvorje, neophodan poticaj za re-evoluciju ili revoluciju u pravcu svladavanja svega ljudski nedostojnoga. U tom i samo u tom smislu, može se i mora govoriti o – humanizmu revolucije, koja smjera na nešto bitno bolje i ljudskije od postojećega.

• ***Alter-globalistički pokret, kojega se još uvijek pogrešno naziva anti-globalističkim, nezaobilazan je kada se govori o otporu neoliberalističkom kapitalističkom sistemu, čije globaliziranje i vi smatrate opasnim. Pratite li što se zbiva na tom planu i kakvo je vaše mišljenje o tome?***

• Prije svega, svakako je primjereniji pojam »alter-globalizam«, jer se time naglašava upravo to da se danas širom svijeta treba zajednički boriti protiv imperijalističkog globalizma na čelu s multinacionalnim kompanijama i snagama uopće, koje – u skladu sa samom srži kapitalističke produkcije i reprodukcije života – globalno idu na uništenje svijeta u cjelini, na svim područjima života, jer im je osnovni princip profit i eksploatacija po svaku cijenu.

Sve što u svijetu postoji kao nužno mora, isto tako nužno, svoju vlastitu bit iživjeti do kraja, u najdrastičnijim svojim oblicima. Dok se to dokraja ne »ispuni«, do bitne promjene neće doći. U tom sam smislu, na primjer, i pledirao za to da ***George W. Bush*** pobijedi na posljednjim izborima u Sjedinjenim Američkim Državama, jer mislim – možda i krivo, tko zna – da će on svojim imperijalističkim presizanjima i apetitima, zajedno sa svojim »jastrebovima«, dovesti čitavu stvar, stvar imperijalizma i paklenskog globalizma, do posljednjih konsekvencija, tako daleko da će protiv sebe, a to znači protiv tog sistema, pobuniti čitav svijet, ne samo Arape i tzv. »komuniste« kojih nigdje nema.

Stoga sam pristalica radikalne borbe protiv globalizma, odnosno za *alter-globalizam*, jer bih inače – s obzirom na nacionalno-provincijalne prilike u Hrvatskoj – morao biti za ovo plemensko zatvaranje u »svoje ognjište« (ne samo budakovskog tipa!). Zato sam također socijalist, kao i europejac, ali u onom najboljem, a ne najgorem u Europi danas. Zato sam, dakle, i alter-globalist, a ako hoćete i – kozmopolit.

• ***Pridajete li ikakvu važnost vijestima koje stižu iz pojedinih kutaka svijeta, a koje govore o oružanoj borbi koja se vodi u ime marksizma i komunizma? Mislim tu prvenstveno na ljevičarske, najčešće maoističke gerile, primjerice u Nepalu.***

• Ti su pokreti i borbe samo uvjetno marksističke, ako i to jesu, ali o marksizmu u pravom smislu vjerojatno (ili, pak, sigurno) tu ne može biti riječi. Marxova misao i marksizam u njegovu smislu mogu stupiti u djelo i biti primjereni Marxovu bitnom usmjerenju samo na pretpostavci dosegnutosti onoga što je građanska klasa postigla u svom revolucionarnom usponu; dakle: samo na pretpostavci građanske demokracije u svim njezinim bitnim dimenzijama. Za mene je stoga ne samo dragocjena, nego i povijesno dalekosežna uzrečica ***Rose Luxemburg***: »Nema socijalizma bez demokracije, ali ni demokracije bez socijalizma!«. Ona je – već tada dobro uočavajući budući krah ***Lenjinova*** boljševizma koji je ne samo stradao bez demokratskih građanskih zasada, nego ih je i odbacivao kao suvišne – anticipirala sve ono što nam se pod firmom socijalizma, a bio je to ustvari staljinizam kao antipod socijalizmu, događalo kroz čitavo 20. stoljeće, pa je to i danas najveći problem za ideju socijalizma u svijetu.

No, mimo toga, tj. bez obzira na to pozivaju li se pokreti o kojima me pitate na marksizam, oni su svakako pozitivni, bez obzira na trenutni uspjeh u borbi. Možda je jedini negativum u tome što se često pod firmom Marxa i marksizma čine neke tome neprimjerene stvari, što onda postaje odiozno s obzirom na marksizam u Marxovu smislu. Ako, naime, čitavo ovo naše područje još nije (bilo) zrelo za socijalizam u Marxovu tragu, onda će to biti možda još teže u daleko nerazvijenijim krajevima svijeta.

• Jedno poglavlje svoje Etike posvetili ste »kršćanskoj etici«. Raspravu o kršćanstvu i etici tu vraćate samome Isusu Kristu koji je, po vašem mišljenju, bio »ne samo ljevičar, nego jedan od prvih i pravih duhovnih revolucionara u historiji«. Jeste li pritom imali u vidu i južnoameričke guerillerose, koji su odlazili u šumu s puškom u ruci, te Biblijom i Kapitalom u torbi, odnosno tzv. teologiju oslobođenja, koja je nauk Isusa Krista nastojala povezati s marksističkom kritikom društva?

• Nisam pritom imao u vidu te južnoameričke pokrete, nego prije svega samu srž kršćanske religije, kako u njezinu historijskom razvoju, tako i u njezinu odnosu spram nauke ili, bolje rečeno, nauka ***Isusa Krista***. Tu je, po mojem mišljenju, na djelu jedna jedina bitna problematika koja ima i treba da ima svoje i povijesno i ljudsko značenje: riječ je o bitnoj razlici između Kristova nauka i svega onoga što se ne samo ideološki nataložilo, nego i kroz europsku historiju u njegovo ime prakticiralo nakon što je kršćanstvo postalo ne samo organizirana Crkva, kao njegov oficijelni i jedini tumač, nego i eminentno politička, a to znači i ekonomska organizacija koja je upravo kao takva preko svojih vrhova stalno pretendirala da bude glavna ili, ako ne glavna, onda barem sekundarna Vlast. Samim time ona je nužno postala dogmatička i »sveznajuća« u svojoj apodiktičnosti, a zapravo su na djelu stalno bili najbanalniji i profani interesi, i to u ime nauka Isusa Krista. Čitav je problem u tome. Kao takva, Katolička je crkva svagda bila i ostala najdublje vezana uz konzervativne i reakcionarne snage svakog društva i poretka, i to ne samo u feudalizmu, gdje je čak bila vrhovna vlast i najveći zemljoposjednik u Europi, nego je i poslije toga. Stoga je, već po svojoj strukturi i pretenzijama, Katolička crkva u Europi i u svijetu, posvuda gdje ima veliki utjecaj, stalno anti-demokratski usmjerena, jer joj nipošto ne odgovaraju demokratski principi kao što su odvojenost crkve od države, sloboda vjeroispovijesti (što implicira i mogućnost drugačije vjere), odnosno sloboda savjesti (čime se već misli na građanski brak), pa onda i sloboda žene da raspolaže vlastitim tijelom, a danas valja spomenuti i istospolne veze i brakove, itd.

Meni se u pisanju *Etike* postavljao krucijalni problem same biti etičko-moralnog fenomena, dakako, nakon Kantove autonomne etike, koja je po svojoj biti odmah i nužno univerzalna, jer je utemeljena i mišljena na principu čovječnosti čovjekove kao njegove biti. Čim etici pridate bilo koji drugi atribut, što se događalo kroz čitavu historiju etike, imate pred sobom ono što je Kant nazvao »heteronomnom etikom«, a to ne znači ništa drugo nego »još-ne-etika«.

U tom i takvom kontekstu, već sâm pojam »kršćanska etika« iskazuje da nemamo posla s autonomnom, a to znači univerzalnom etikom, nego s jednom mogućom »etikom vrline«. Čudno je da katolički teolozi sad insistiraju na univerzalnosti upravo te »katoličke etike«, kao da u svijetu ne postoje budističke, islamske, šintoističke, pa čak i pravoslavne, protestantsko-evangeličke i druge etike, što već samim imenovanjem ukazuje na posebnost takve, u ovom slučaju, etičke pozicije. A posebnost sama po sebi još nije univerzalnost, općost.

Što se, pak, tiče »teologije oslobođenja«, ona je sama po sebi svakako progresivna, ali jedno ipak treba pritom biti jasno: koliko god bismo u Kristovu nauku mogli pronaći duhovnih podudarnosti s nekim momentima Marxove filozofije, koja je *par excellence* slobodarska misao, ipak bi njihovo izjednačivanje – u ovom slučaju, izjednačivanje teologije i marksizma – bilo posve neprimjereno, jer to nisu iste pozicije ni u kojem smislu. Teo-logija *per definitionem* starta s ***Bogom*** kao principom, a Marxova nauka – iako on nije bio ateist, kao što tvrde oni koji nisu čitali njegove vlastite stavove – ne polazi od Boga kao vrhovnog principa ili polazne točke, pa to ipak treba respektirati.

• ***Godine 1971. glavna tema Korčulanske ljetne škole bila je »Utopija i realnost«. U okviru nje održana je i rasprava o »spontanosti, organizaciji i anarhiji«, prilozi s koje su objavljeni u Praxisu 1972. godine. Iz toga bi se moglo zaključiti kako je anarhizam bio ozbiljno shvaćen od strane teoretičara okupljenih oko Praxisa i Korčulanske ljetne škole. No, kakav je zapravo bio stav »praxisovaca« i drugih Marxom inspiriranih filozofa i sociologa prema anarhizmu? Što danas mislite o anarhizmu?***

• Marksizam se s anarhizmom podudara možda samo u jednoj bitnoj točki: i jedan i drugi plediraju za ukidanje države kao »posrednika između čovjeka i njegove slobode«,

odnosno države kao »prividne zajednice« koja ideološki nadomješta ono što se naziva *općost kao čovječnost čovjeka*. S obzirom na to, govoreći u horizontu čovjekove društvenosti, država je iluzorna, ideološka nadoknada nepostojanja neposrednog društvenog odnosa među građanima. U tom kontekstu, i marksizam i anarhizam s pravom nastupaju kao slobodarske pozicije i kao htijenje koje uočava negativnu stranu državnosti kao takve. Razlika među njima – kao što je to dao do znanja Marx u diskusiji s *Bakunjinom* – počinje odmah nakon što se postavi pitanje historijskih i socijalnih uvjeta i mogućnosti, a to ujedno znači i zbiljskih oblika onoga što se naziva, s jedne strane, »odumiranjem države« (Marx), a s druge strane, »eliminacijom« ili »dizanjem u zrak« države, i to odmah, svim sredstvima, pa eventualno i terorističkim sredstvima. Pitanje je, dakle, *načina* »ukidanja države«, a time se odmah postavlja i pitanje *historijske mogućnosti* tog »ukidanja«, koje po svemu sudeći ima u vidu i sam Marx, što se neposredno nastavlja na tzv. »prijelaznu fazu« u obliku građanske »pravne države« ili uspostavljanja »vladavine prava«, koja može i mora demokratski zagarantirati i tzv. istinsku demokratsku soluciju »nakon odumiranja države«, i to bez obzira na marksističku ili anarhističku realizaciju tog »projekta«. Jer ni socijalizam »bez države«, ni anarhizam »bez države« nisu solucija ako nisu postignute zbiljske demokratske tekovine građanske demokracije. Ona tu nužno fungira kao nepreskočivi, iako nedostatni prijelazni stupanj za ono što Rosa Luxemburg misli kad kaže »Nema demokracije bez socijalizma«. Tzv. formalna demokracija pretvara se ovdje u realnu demokraciju ili, ako hoćemo, u *konkretnu demokraciju*, koja pledira ne samo na pravnu, nego i na ekonomsku jednakost u životu.

• ***Vezano također uz »sukobe na ljevici«: kakav je bio stav »praxisovaca« i vaš osobni stav prema ljevičarskom ekstremizmu i terorizmu koji je, osobito u Njemačkoj i Italiji, kulminirao tokom 60-ih i 70-ih godina dvadesetog stoljeća, upravo u vrijeme kada je i praxis-filozofija bila na vrhuncu?***

• Ekstremizam i terorizam, zvali se oni »ljevičarskim« ili »desničarskim«, nisu primjereni marksizmu ako se dobro promisli sama bit Marxove nauke. Marx čitav problem hoće svesti prije svega na društvenu osnovu, gdje čovjek-građanin postaje subjekt svog društvenog, a onda i ljudskog života. Nikakvi ekstremizmi i terorizmi tu ne dolaze u obzir. Kao i u odnosu na religiju, na primjer, gdje je Marxu stalo samo do toga da dokuči mogućnosti i uvjete koji religioznu svijest omogućuju kao takvu, a naročito u suvremenim uvjetima života (jer su mu religiozni počeci čovječanstva dobro poznati), tako bi Marx i u odnosu na suvremeni i svaki drugi terorizam tragao za samim uvjetima suvremenog terorizma u svijetu, te ih analizirao, pri čemu mu sigurno ne bi padalo na pamet da se zadrži samo na posljedicama, na površini problema, nego bi uzroke i uvjete terorizma potražio i u onome što se s pravom naziva »državnim terorizmom«, koji je zapravo pravi izvor današnjeg terorizma u svijetu. Troše se milijarde dolara za naoružanje i tzv. »demokratske ratove« (što doista zvuči zgodno, iako je riječ samo o nafti), a najveći dio čovječanstva doslovno »crkava« u bijedi i siromaštvu, milijuni djece umiru od različitih bolesti, a međunarodni kapital »radi svoje« bez ikakvih skrupula, poput najstrašnijeg terorističkog mehanizma – za super-profit. Kao što sam već rekao, svakako treba dati podršku Bushu mlađem i njegovima u cijelom svijetu, jer će tako možda sve brže biti dotjerano do kraja!

Konačno, da se vratim vašem pitanju, *praxis-filozofija* nikada nije »aplaudirala« bilo kojem terorizmu, pa ni u onim godinama u Njemačkoj i Italiji. To nije bila njezina pozicija.

• ***Časopis Gordogan je prije nekog vremena objavio vrlo informativan i zanimljiv temat o 1968. na Zagrebačkom sveučilištu, o zbivanjima u koja su bili uključeni i praxisovci. No, ta je tema kod nas još uvijek nedovoljno poznata, osobito mlađim generacijama. Mnogo se više zna i govori o 1971., a pritom neki smatraju da su praxisovci, kao grupa i svatko od vas ponaosob, u tom historijskom momentu »zakazali« kao intelektualci. Recite nam nešto o tome.***

• Normalno je danas, u ovom desničarskom nastupanju na svim stranama u Hrvatskoj, da se ne govori o *šezdesetosmoj*, nego o »veličanstvenoj« *sedamdesetprvoj* godini, kad je prvi put stvorena »prava hrvatska atmosfera« koja i danas vlada. Ja sam taj »proljećarski pokret« 1971. nazvao nacionalističko-populističkim, a za to imam mnogo argumenata. Budući da sam o svemu tome opširno pisao u svojoj knjizi *Šverceri vlastitog života*, ne bih to želio ovdje ponavljati. S obzirom na sadašnju situaciju u Hrvatskoj, sve to skupa mi se pomalo i – gadi. Koga te stvari zanimaju, neka čita ovu moju knjigu.

Za ove »mlađe generacije« koje spominjete želim dati samo jednu »natuknicu«, pa koga to zanima, neka pokuša bar »malo misliti«, jer će time misliti, ili bi bar trebao misliti, i o svojem životu i budućnosti tog života. Nacionalizam i demokracija uzajamno se isključuju: nacionalizam pledira za kolektivizam bez građanina i čovjeka kao subjekta i ličnosti, a demokracija za slobodnog građanina kao subjekta svojeg života. Pa sad svatko može birati što mu »više leži na srcu« (a onda pameti ni blizu!).

No, ako je već riječ o »mlađim generacijama« u Hrvatskoj danas, jedno mi je već danas posve jasno: one su u posljednjih petnaestak godina, da formuliram to »eufemistički«, toliko indoktrinirane desničarskom ideologijom da će i u sljedećim generacijama biti potrebni veliki napori za izlazak iz ovog ideološkog mraka, gdje se još ni na vidiku ne vidi svjetlo.

S obzirom pak na *sedamdesetprvu* i »kritike« koje navodite, mogao bih reći sljedeće: ako su praksisovci tada »zakazali«, ne znam tko je tu onda bio na djelu?! Mi smo već te 1971. godine bili gotovo jedini, i to pravovremeno, na djelu raskrinkavanja

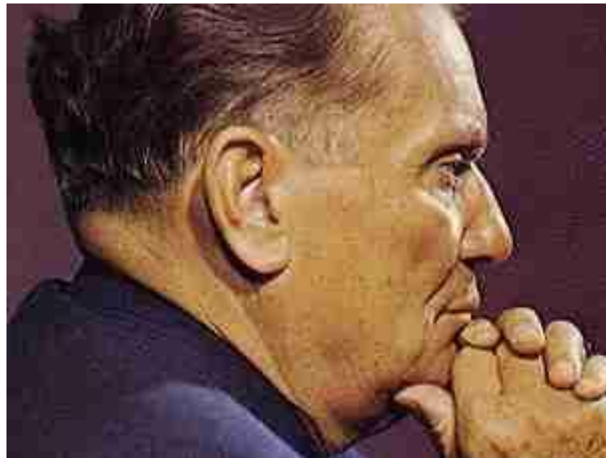
svih budućih strahota, ne samo na hrvatskom, nego i na općejugoslavenskom području. Treba pogledati samo dvobroj 3-4 *Praxisa* iz 1971. godine, pa da se svatko uvjeri što je bilo i danas jest na djelu. Kad smo 1974. posve zabranjeni u javnosti, mogli smo pisati knjige i filozofske rasprave, tako da je bar to bilo pozitivno u čitavom događanju do 1990. godine, kad je provalila naša prava diluvijalna (da li i genetska?) »svijest« na svim stranama, pa se više ne možemo ispričavati zbog svoje historijske nezrelosti!

A što su mogli i morali učiniti *praksisovci* od 1974. do 1990. godine u Hrvatskoj i Jugoslaviji? To bi trebalo upitati sve te »generale poslije bitke«, koji nas danas prozivaju i difamiraju, a nitko – doslovno nitko – nije ni prstom maknuo ili se bar javio da učini bilo što protiv ove »provale barbara« po svim linijama, koji i danas imaju »plebiscitarnu podršku« u svojim »narodima« koji im svesrdno aplaudiraju zato što su ih doveli na najniži nivo u posljednjih stotinu godina na ovom napaćenom tlu! Ako ništa drugo, praksisovci su već 1971. godine signalizirali što se sprema i javno (jedini *javno*, pod svim pritiscima i prijetnjama) protestirali protiv provale desničarsko-populističko-nacionalističkog – danas se to jasno vidi – šljama, koji je poharao sve do čega je dospio, uz svesrdne talambase tih takozvanih »naroda«. Možda je ***Njegoš*** ipak imao pravo sa svojim uzvikom: *Pučina je stoka jedna grdna!.* A *praksisovci* nikad nisu bili pripadnici te »stoke«!

• ***Od šezdesetih godina nadalje često ste odlazili na »kapitalistički Zapad«, prvenstveno u Njemačku. Iako, naravno, nikada niste govorili o »socijalističkom raju« nasuprot »trulom Zapadu«, nego ste i u ono vrijeme ukazivali na to da u zemljama »socijalističkog bloka«, pa i u SFRJ, nema ni govora o komunizmu i socijalizmu, već o državnom kapitalizmu i staljinizmu – s kakvim ste se dojmovima vraćali u »socijalističku Jugoslaviju« i koje su bile njezine »komparativne prednosti« u odnosu na npr. »kapitalističku Njemačku«? Također, koje su bile prednosti »titoizma« u odnosu prema sovjetskom modelu, prema »maoizmu«, »kastrizmu«, »hodžizmu«...?***

• Sjećam se da sam pri svakom duljem boravku u Njemačkoj, a bio sam tamo mnogo puta, po povratku govorio, napola u šali, a napola ozbiljno, kako sam tim boravcima postizao »dezinfekciju mozga«, misleći na naš jugoslavenski tzv. socijalizam u obliku staljinizma. A doista sam se tako i osjećao. To je zapravo značilo samo jedno: u Njemačkoj sam se nalazio u jednoj demokratskoj zemlji, sa svim demokratskim »regulama« što u realitetu funkcioniraju po svim linijama. To je bilo osvježavajuće. Ali ono drugo, i za mene osobno mnogo bitnije, bilo je to što sam prvi put u godinama moje aktivnosti bio priznat i kao »univerzitetski« profesor, ravnopravan kolegama s tamošnjih univerziteta, a osim toga priznat i od tzv. običnih ljudi koji su me poštivali kao tzv. »doktora znanosti«. Čitava je ta »atmosfera« bila za mene nešto što u Jugoslaviji ne samo da nisam imao, nego sam u svojoj zemlji doživljavao to da me svaki novinarčić i sitni plaćeni ideolog partije mogao difamirati kako god je htio, a da nisam imao mogućnosti da se javno branim od svih tih napada i bezočnih invektiva. Jedan primjer za rečeno: kad sam se 1964. godine ujesen, nakon duljeg boravka u Njemačkoj, vratio u Zagreb, kolege su mi pokazali bezobrazan napad na filozofe od strane ***Milentija Popovića***, člana Politbiroa CK SKJ, pa sam svojim »dezinficiranim mozgom«, »dezinficiranim« njemačkom demokracijom, oštro odgovorio na taj napad u drugom broju tada tek pokrenutog *Praxisa*. Digla se velika galama na sve strane, a ***Tito*** je tražio

da budem uhapšen,. No, baš tada su očekivali neke nove kredite za Zapada, pa su Tita njegovi uvjerili da hapšenje ne bi bilo zgodno, te se od toga odustalo. Moj »dezinficirani mozak« išao je predaleko, bez »prave socijalističke mjere«!

Međutim, na vaše pitanje treba dati konkretan odgovor. Taj jugoslavenski socijalizam-staljinizam, u odnosu na druge istočnoeuropske zemlje tzv. »realnog socijalizma«, ne samo da je nakon 1948. godine bio sve »liberalniji«, nego se i bolje živjelo. Dok u tim zemljama nije bilo moguće ni zamisliti da deset godina izlazi časopis poput *Praxisa* ili da se redovno održava nešto poput *Korčulanske ljetne škole*, kod nas je to bilo moguće, pa su nam kolege iz tih zemalja, dolazeći na *Školu*, vrlo zavidjeli na tome. Osim toga, poslije sedamdesetih godina je situacija kod nas bila sve demokratičnija, usprkos još mnogim staljinističkim ekscesima od strane državno-partijskog vrha. No, o demokraciji u punom smislu nije moglo biti govora, kao što ne može biti ni danas, u »slobodnoj, samostalnoj i demokratskoj« Hrvatskoj.

Jedno je nesumnjivo: taj početak, s uvođenjem samoupravljanja kao principa jedne tzv. socijalističke realne demokracije, bio je bar nagovještaj mogućnosti nečega boljeg, ali je to od strane diluvijalaca bilo brutalno bačeno u smeće. U čitavoj ex-Jugoslaviji sad je na djelu smeće, a vjerojatno će to potrajati još koju stotinu godina. To bi se moglo nazvati »sudbinom« jedne historijske zaostalosti na svim područjima života.

Ako se, usprkos svim oblicima naslijeđene staljinističke teorije i prakse, želi biti pravedan i korektan – što najveća većina građana ex-Jugoslavije nije, jer je zaluđena od strane desničarsko-nacionalističkih lopova, mešetara i pljačkaša – onda bi se moglo i moralo priznati bar to da su ljudi osamdesetih godina prošlog stoljeća u Jugoslaviji doista bolje živjeli, što se može i taksativno nabrojati: od sigurnosti zaposlenja, besplatnog školovanja i zdravstvenih usluga, sigurnih mirovina u većem postotku i svakog prvoga u mjesecu, preko širokog opismenjavanja stanovništva u svim sredinama i »guranja« mladih na studije, pa sve do slobodnijeg govorenja i pisanja. A i standard stanovništva je bio sve viši i bolji nego danas. To bi se moglo nazvati »prednostima titoizma« koje su doista postojale, i to kako u odnosu spram ondašnjih zemalja »istočnog bloka«, tako i u odnosu na sve ovo sadašnje, što nas vuče u pravu katastrofu; na primjer, enormno zaduživanje koje zemlju gura u pravi kolonijalni status spram razvijenih zemalja Europe i svijeta.

• ***Već ste u više navrata objašnjavali svoje zbližavanje s pokojnim Stipom Šuvarom u posljednjih petnaestak godina, koje je mnoge začudilo budući da su dobro poznate vaše polemike s njim iz osamdesetih. Razlog je, kako ste rekli, Šuvarovo dosljedno zalaganje za socijalističke ideje. Ipak, ne vjerujem da biste pristali na interpretaciju po kojoj ste se sa Šuvarom i drugim ljevičarima, s kojima ste se godinama razmimoilazili, zbližili naprosto zato što ste se našli na istom splavu nakon brodoloma...***

• ***Stipe Šuvar*** doista je prije dvadesetak godina »lutao« unutar – da se tako kaže – lijeve opcije, i to iz raznih razloga, u što sada ne bih želio ulaziti. Dvije su, pak, činjenice bile presudne u mojem »zbližavanju« sa Šuvarom. Kao prvo, tog čovjeka ni njegovi najbliži suradnici i prijatelji nisu dokraja poznavali po onome bitnom: on je bio i ostao do svoje smrti – pošten čovjek, a njegov tzv. »cinički stav« bio je samo njegova maska kojom se branio od okoline. Taj njegov ironični stav bio je zapravo nešto pozitivno, jer mu je osnova bila apriorna kritičnost spram sebe i drugih. Kao drugo u mojem odnosu spram Šuvara istaći ću njegovo ostajanje na platformi socijalističke ideje, usprkos njegovim nekadašnjim staljinističkim lutanjima (često i zbog vlastite karijere). Napokon, upravo je Šuvar osnovao jedinu socijalističku partiju u vremenu tuđmanovsko-nacionalističkih presizanja i opće pljačke. Šuvaru se mora odati priznanje, jer se oduvijek borio protiv nacionalizma i nacionalista u svojoj tzv. »komunističkoj partiji«.

To su bili momenti koji su, nakon polemika, približili mene i Šuvara, pa sam čak ušao u Savjet njegove partije, a sada sam pristao i da mu budem predsjednikom, upravo u perspektivi nastavljanja borbe za socijalističku ideju na ovim prostorima. Ja sam, naime, od svojih mladenačkih dana bio ljevičarski usmjeren i uvjereni socijalist, a to ću i ostati do kraja života.

• ***U svome članku »Riječ o zavičaju« iz 1971. godine, zapisali ste: »Nacionalizam doista nije čovjekova sudbina. Možda time nije ni naša današnja? To ovisi samo o nama samima.« Što danas, nakon više od trideset godina, možete reći o tome? Iz činjenice da se još uvijek intenzivno bavite pitanjem nacionalizma moglo bi se zaključiti da je on ipak još uvijek naša sudbina. Jeste li optimist po pitanju prevladavanja nacionalizma na ovim prostorima?***

• Moj nekadašnji odgovor na pitanje »Je li nacionalizam naša sudbina?« smjerao je prvenstveno na moguću budućnost u razvitku demokratskih odnosa u našoj zemlji. Pritom sam ujedno imao u vidu da nacionalizam – koji sam, u skladu s bitnim stavovima klasične njemačke filozofije, nazvao »anti-duhom«, jer svojom zatvorenošću i posebnošću bitno negira duh kao ono opće, zajedničko i povezujuće – nije i ne bi trebao biti sudbina čovjeka kao čovjeka. Pritom nije riječ ni o nekom pesimizmu ni o nekom optimizmu, nego o jednoj istinski ljudskoj mogućoj budućnosti. Već i zapadne demokracije – u realitetu, a ne samo deklarativno – pokazuju i dokazuju da se nacionalistički duh dade prevladati, dakako, pod pretpostavkom temeljite demokratičnosti života.

Za područje bivše Jugoslavije to, dakako, još ne dolazi u obzir, i to iz jednostavnog razloga što ovdašnja plemena, koja se još nisu konstituirala u narode i nacije (pomoću državnosti), moraju temeljito iživjeti i nadoknaditi svoj historijsko-povijesni nedostatak ili zaostalost po svim linijama života, tako da će nacionalizam još dugo u ovim krajevima »crpiti svoje sokove« iz same srži ovih zaostalih plemenskih izvora. U tom smislu nazivam nacionalizam »našom sudbinom«, može i u starogrčkom dramskom smislu. Činjenica, je, međutim, da se čitave epohe ne daju naprosto preskočiti.

• ***Tvrdite da ne postoji tzv. dobri nacionalizam, odnosno da je svaki oblik isticanja partikularnog i posebne privrženosti onom partikularnom maligan i opasan. Odnosi li se to i na patriotizam, koji se već i pojmovno razlikuje od nacionalizma? Uzimate li tu u obzir, primjerice, Habermasova razmatranja ustavnog patritozma i druge autore koji patriotizam smatraju važnim uvjetom funkcioniranja jedne političke zajednice?***

• Nisam siguran da je patriotizam, čak i u svojim »najpozitivnijim oblicima«, u jednoj istinski demokratski konstituiranoj državi i društvu potreban, na primjer, kao tzv. »ustavni patriotizam«. Čudna mi je ta sintagma u kontekstu jedne moguće demokratske solucije, uključujući i današnju Njemačku u kojoj živi i djeluje ***Habermas*.**

Patriotizam je samo »ublaženi« nacionalizam, što je iskazano i samim njegovim pojmom. »Patria« kao domovina samo je moja, u odnosu i protiv svake druge »patriae«,

te mi je na toj osnovi stalo samo do dobrobiti moje, a ne tuđe domovine. U tom je smislu patriotizam svojevrsni plemensko-nacionalni egoizam koji me ni na koji način (ni politički, ni etički) ne obavezuje da se brinem za »tuđu domovinu«. Inače, i samom tom pojmu dodajemo više nego što mu pripada.

Ostajem stoga pri svojoj tezi kako ne postoji nešto poput tzv. »dobrog nacionalizma«, jer bi samo kozmopolitizam mogao biti »dobar nacionalizam«, a to je ipak nešto bitno drugačije i nacionalizmu suprotno. Uostalom, ako se dobro promisli, svi ti pojmovi i atributi nemaju svog prvog mjesta i »usidrenja« u jednoj normalnoj i pravoj demokratskoj zajednici, u kojoj postajem ravnopravan građanin sa svojim slobodama i dužnostima kao državljanin takve države. Dakako, tako dugo dok i sama država preživljava u svim svojim bitnim oblicima kao, kako bi Marx rekao, »nužno zlo«. A sve dotle se i može govoriti o demokraciji kao obliku života na pretpostavci postojanja države kao »prividne zajednice« ili »posrednika između čovjeka i njegove slobode«, u obliku tzv. pravne države ili vladavine prava. Ni rod, ni pleme, ni nacija, ni nacionalizam nemaju što da rade u pretpostavci jedne istinske pravne države, nazivali se oni dobrima ili lošima. Nacionalizam je u demokraciji već zreo za »staro željezo«.

• ***Kao alternative nacionalizmu ističete humanizam i demokraciju. Što zapravo mislite pod demokracijom? Smatrate li da je liberalna demokracija – koja podrazumijeva parlamentarizam i višestranačje, a s obzirom na čiju globalnu pobjedu se proglašava čak i »kraj povijesti« – jedini mogući oblik demokracije? Također, da li su devijacije demokracije, poput partitokratskog načina vladanja, inherentne tom sistemu ili se sistem može popravljati i popraviti?***

• Postoji, nakon građanskih revolucija u Europi, tzv. formalna građanska demokracija koja počiva na formalnoj proceduri izbornog sistema (tzv. tajni slobodni izbori predstavnika vlasti). Ta se formalnost kreće u horizontu jednakosti pred zakonom, pri čemu je subjekt tzv. »pravna osoba« kao rudimentarni, ali objektivni, zakonom zajamčeni oblik slobode mene kao građanina i državljanina. U tom smislu, takav je oblik demokratičnosti zapravo samo polovičan, jer ne zadire u ono što se naziva ekonomskom slobodom ili jednakošću, a to znači samo jedno: jednakost realnih šansi svakog pojedinca kao slobodnog građanina. Nema jednakosti ljudi prema njihovim sposobnostima (talentu, intelektu ili intelektualnosti); takva je jednakost ili iluzija ili dogma.

Međutim, postoji jedna kardinalna zabluda, koja najčešće nije reflektirana, pa je već postala pukom poštapalicom, a glasi: »Bez kapitalizma nema demokracije«. Historijska je činjenica da kapitalistički sistem produkcije i reprodukcije života »starta« istodobno s uvođenjem građanske demokracije. No, oni nisu identični, niti se moraju uzajamno povezivati tako da bez kapitalizma i tzv. »slobodnog tržišta« nema demokracije. Zato se tzv. višepartijski sistem i može pretvoriti u tzv. partitokraciju u kojoj od demokracije ne ostaje više ni ime. Partitokracija je identična jednopartijskom sistemu, što sada imamo i ovdje u Hrvatskoj, s pravom »aromom staljinizma«.

Na vaše pitanje o tome što razumijevam pod demokracijom mogao bih odgovoriti navodeći ponovno izreku ***Rose Luxemburg***: »Nema socijalizma bez demokracije, ali ni demokracije bez socijalizma«. Ona je, s jedne strane, uvidjela neophodnost demokracije kakvu sa sobom donosi i ozbiljuje građanska revolucija, ukazujući ujedno i na njezine granice. S druge pak strane, ona ispravno uviđa da je istinska demokracija moguća tek

u uvjetima realizacije socijalizma, ali odmah iznosi kritičku objekciju spram ***Lenjinove*** partije boljševičkog tipa, u kojoj nema demokracije, kao što je nema ni u društvu što ga taj tip partije želi uspostaviti. I u jednom i u drugom slučaju Rosa Luxemburg pledira za viši tip demokracije, koji se neće zaustaviti samo u horizontu političnosti, nego će zasjeći u dublje slojeve društva, prije svega u ekonomsku sferu, gdje se uostalom i događaju bitne stvari za oblik egzistencije pojedinca i stabilnosti društva u cjelini.

Ako se ovdje zadržimo na jednom bitnom primjeru, koji se može činiti gotovo banalnim, onda bi pravi smisao demokratičnosti nekog društva mogao i morao imati u vidu da je neodrživo stanje u kojemu najveća većina čovječanstva živi u totalnoj bijedi, dok se manjina obogaćuje i živi na račun te bijede, u bezgraničnoj raskoši, do pravog obesmišljavanja najnormalnijih oblika životnosti. Ako, dakle, ta tzv. demokracija ne riješi ključni životni problem današnjeg svijeta, onda ona nije demokracija, jer joj je time »podrezano« i samo ime koje počiva na pojmu – demosa!

• ***U svojim publicističkim tekstovima, a sada i u Etici, vrlo ste kritični prema Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj. Što su vaši glavni prigovori djelovanju Katoličke crkve u posljednjih petnaestak godina i koje joj mjesto zapravo pripada u hrvatskom društvu i društveno-političkom životu?***

• Dva su bitna momenta u mojoj kritici Katoličke crkve. Kao prvo, u horizontu filozofičnosti – a to ovdje znači: na stanovištu jedne moguće etike kao filozofijske discipline – bilo mi je stalo pokazati samo to da neka »katolička etika«, a to važi i za »kršćansku etiku« općenito, nema ni osnove, ni opravdanja da se naziva »univerzalnom«, jer već sâm atribut »katolička« ili »kršćanska« demantira tu deklariranu pretenziju. U vezi s tim, htio sam ujedno na samim tekstovima iz *Biblije* pokazati pravi smisao (moralnog) nauka ***Isusa Krista***, s jedne strane, te naučavanja i životno-crkvene prakse Katoličke crkve (posebno u Hrvatskoj danas), s druge strane. To je, i s jedne i s druge strane, pitanje samoga duha. Neki se ovdje čude mojem stavu da je (moralni) nauk Isusa Krista moj povijesni i ljudski uzor, a ja time zapravo mislim na autentičnost Kristova nauka po onome najboljem s čime on nastupa na (europsku) historijsku pozornicu. Sve to sam pokušao potkrijepiti prije svega ***Hegelovim***, ali i nekim drugim

stavovima, pa su moji stavovi argumentirani, a ne ishitreni ili pak »ideološki obojeni« kao što mi se želi podmetnuti.

Drugi je moment te kritike usmjeren na socijalno-političku ulogu i nastupanje Katoličke crkve u Hrvatskoj danas. Prije svega, samo zato što Hrvatska danas nije demokratska zemlja – a nije zato što nije provela svoju građansku revoluciju – Katolička crkva može ovdje nastupati mimo bilo kakve demokratske zasade i regule, pri čemu se ne poštuje ni jedan od osnovnih demokratskih građanskih principa: odvojenost crkve od države. Nasuprot tome, Crkva ne samo da se miješa u državno-društvene probleme i poslove koji ne spadaju u njezinu nadležnost, nego se nametnula kao bitni, ako ne i jedini arbitar, i to čak i za najintimnije oblike čovjekova (prvenstveno ženina) života, što je i ljudski nedopustivo i nepodnošljivo.

Osim toga, i ja sam indirektno optužen za »eroziju morala« u današnjoj Hrvatskoj od strane jednog biskupa koji ni o moralu, ni o etici, ni o marksizmu o kojemu brblja, nema »blagog pojma«, što sam nazvao običnim bezobrazlukom.

Ja sam ovdje u Zagrebu rođen i kršćanski odgojen, jer se moja obitelj pridržavala svih tradicionalno uhodanih običaja i proslava kao što su Uskrs, Božić, itd., tako da su mi kršćanski običaji ne samo poznati, nego sam ih i prakticirao. Ja nisam ateist, jer mi je dobro poznat stav klasičnih filozofa, koji su jedna od osnova moje filozofije, a poznat mi je i stav Karla Marxa da su teizam i ateizam u bitnome zapravo iste pozicije, tj. samo ekstremi koji se »dodiruju«, jer je i jednoj i drugoj poziciji upravo Bog subjekt, a potvrđivanje i negiranje njegove egzistencije samo su atributi.

Toliko o tome.

• ***U svojim reminiscencijama o filozofskom, intelektualnom i općenito društveno-političkom životu u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji, posebno u knjizi Šverceri vlastitog života, otvoreno ste iznosili oštre ocjene o pojedinim događajima i ljudima. Mnogima nije bilo drago pročitati što o njima pišete, a mnogi su smatrali i da ste u nekim ocjenama »promašili« ili pretjerali. Je li vam ikada bilo žao što ste nešto napisali?***

• Zašto bi mi moralo biti žao zbog onoga što sam pisao? Nisam nikada pisao, kao što se kaže, brzopleto, nego svagda promišljeno, tako da unaprijed stojim iza svega napisanoga. Držim se onoga što je Hegel nazvao »imputabilnošću«, a to počiva na stavu kako u samom pojmu volje leži krivnja. Pojam volje Hegel je preuzeo od ***Kanta***, koji je volju odredio kao »svrhovito ili umno htijenje«. To Kantovo određenje iskazano je već u pojmu »maksime« kao subjektivnog principa kojim se čovjek razlikuje od životinje koja djeluje po svome instinktu. Time je čovjek već određen kao praktičko biće, jer je – paradoksalno – teoretično biće, time što zna ili može znati što, zašto i kako čini.

Odbacivanje od sebe onoga što si učinio svojevoljno, tj. svojom voljom, nedostojno je čovjeka. Danas se ni najordinarniji zločini ne žele priznati, nego se prebacuju na nešto ili nekoga drugog, a takvi se onda u nas čak nazivaju »herojima i vitezovima«!

S druge strane, s obzirom na vaše pitanje, smatram da svatko može kritizirati sve što sam napisao i učinio, samo ako se poštuje meritum stvari, dakle, ako se ne radi o podmetanju ili ideološkoj invektivi. Zato u tom smislu naglašavam kako je svaka kritika ujedno samokritika, čega mnogi nisu ili ne žele biti svjesni, tj. upravo samo-svjesni! Druga je stvar što ljudi teško podnose kritiku, te im onda nije drago čuti je, ali su stalno

spremni na nedolične čine, što je iznutra proturječno. Tek ako držiš do sebe, moći ćeš držati i do drugoga, tako da je kritičnost *conditio sine qua non* istinskog, a naročito intelektualnog habitusa.

• ***Prošle je godine objavljen njemački prijevod vaše knjige Praksa – vrijeme – svijet. To je, među ostalim, i dobra prilika da se vidi da li je ta knjiga izdržala »test vremena«, budući da se na njemačkom jeziku pojavila dvadeset godina nakon originalnog izdanja. Ima li već nekih reakcija na njemačko izdanje i što općenito očekujete od njega?***

• Bio sam vrlo zadovoljan što mi je ta knjiga »konačno« objavljena u Njemačkoj. Kad kažem »konačno« imam u vidu ovo: da je moja knjiga *Etički problem u djelu Karla Marxa* (1963.) bila objavljena na njemačkom jeziku prije trideset ili četrdeset godina, uvjeren sam da bi se o etičko-moralnom fenomenu pisalo drugačije, i to ne samo u Njemačkoj! Naravno, ne zato što sam to pisao i elaborirao ja, nego zato što, nažalost, sve do današnjeg dana čak ni njemačka filozofijsko-etička literatura ne respektira bitnu Hegelovu kritiku (Kantova i svakog drugog) pojma moralnosti. A ja sam to već tada temeljito izveo, tako da bi se to izvođenje moralo uzeti u obzir.

No, sada je svjetlo dana ugledalo njemačko izdanje knjige *Praksa – vrijeme – svijet*, a budući da smatram kako je ta knjiga sama srž moje misli, kao i zato što je u njoj na originalan način elaboriran pojam vremena, drago mi je da je upravo ta moja knjiga prevedena na njemački jezik.

Čuo sam da je knjiga naišla na veliki interes, u Njemačkoj i u Austriji, pa vjerujem kako će biti dobro primljena i drugdje, samo kad prodre u filozofsku javnost. **Anselm Böhmer** iz Freiburga, koji mi je pomogao pri kompjutorskom slogu za izdavača *Königshausen & Neumann* iz Würzburga, dao je svoj obiman prilog u *Festschriftu* povodom mog osamdesetog rođendana, objavljenom u *Filozofskim istraživanjima*, gdje je prvoklasno uvidio pravu kvalitetu ne samo navedene knjige, nego i moje bitne filozofske pozicije uopće. Kolega Böhmer mi je obećao da će i sâm nastojati upoznati njemačku javnost s ovim mojim djelom koje on smatra naročito vrijednim. Tako se nadam da će se filozofska javnost možda zainteresirati i za druge moje knjige, a naročito bi mi bilo drago da se u njemačkom prijevodu pojavi *Etički problem u djelu Karla Marxa*.

• ***Već ste spomenuli da pišete novu knjigu. Molim vas da nam za kraj kažete nešto o njoj.***

• Već se dugo spremam napisati knjigu pod naslovom *Karl Marx – autentičnost njegove misli*. Stalo mi je, prije svega, da »rehabilitiram« Marxovu misao – ne samo u ovoj našoj polupismenoj sredini, nego i šire – jer je Marx ideološki totalno dezavuiran i »stavljen *ad acta* «. Međutim, ono najbitnije – što me, uostalom, najviše i motivira na pisanje ove knjige – sastoji se u tome što želim pokazati (a to do sada nije nigdje dokraja shvaćeno i izvedeno) da je Marx ne samo spekulativni mislilac, nego da je njegovo glavno djelo *Kapital* do srži spekulativno djelo, dakle filozofijski najdublje utemeljeno djelo, a ne nekakvo ekonomističko raspravljanje, kao što se obično tretira. Nadam se da ću to dobro izvesti i da ću knjigu što prije dovršiti za objavljivanje.

http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/filozofski-razovor-s-kangrgom-1-dio#hot
http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/filozofski-razgovor-s-kangrgom-2-dio#hot